

Є. О. Дояр, кандидат юридичних наук, адвокат, докторант
Університету митної справи та фінансів

НЕДОЛІКИ ТА ПРОГАЛИНИ НОРМАТИВНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРИНЦИПІВ СУДОВОГО ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ (АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

На підставі проведеного узагальнення основних аспектів, на які звертали увагу науковці при висвітленні принципів адміністративного судочинства та принципів судового розгляду справ про адміністративні правопорушення, автором характеризується їх прояв щодо принципів судового (галузевого, адміністративно-правового) правозастосування. Зокрема детально аналізуються такі недоліки нормативного врегулювання процесуальних (судовий процес) принципів як: відсутність уніфікованого підходу до їх позначення (назви); відсутність нормативних визначень понять «принципи», «засади» (судочинства, здійснення правосуддя, судового правозастосування тощо), що ускладнює процес правозастосування; наявність значного розмаїття варіацій нормативного розміщення та закріплення змісту конкретних принципів в актах адміністративного та адміністративно-процесуального права; наявність фактів закріплення серед переліку принципів положень, які не є принципами по суті; наявності певної «конкуренції» між окремими принципами судочинства. Констатується, що більшість недоліків нормативного регулювання процесуальних принципів (судовий процес) існують вже багато років і досі не усунені. У Кодексі адміністративного судочинства України, у спеціальному щодо судоустрою та статусу суддів законодавстві одночасно використовуються і «засади», і «принципи», при цьому жодного нормативного визначення цих понять не існує, так само як і відсутнє уніфіковане тлумачення цих понять у словниках. Різним є підхід законодавця до нормативного закріплення принципів судочинства. У Кодексі адміністративного судочинства України перелік принципів адміністративного судочинства розміщений в окремій статті, натомість поєднаний із завданнями відповідного судочинства з подальшим розкриттям перших в окремих статтях. У Кодексі України про адміністративні правопорушення маємо закріплення окремих норм, які по суті є принципами, що розкидані по всьому тексту цього кодифікованого акта. Констатовано, що не всі засади та принципи, які одержали фіксацію у Кодексі адміністративного судочинства України та Кодексі України про адміністративні правопорушення, відповідають статусу «принцип». Запропоновано дискусію щодо невідповідності цьому «статусу» таких нормативно закріплених принципів, як офіційне з'ясування всіх обставин у справі та відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення. Зазначається на наявність конкуренції окремих принципів, серед яких принципи змагальності та дотримання розумних строків розгляду справи.

Ключові слова: принципи судочинства, засади судочинства, принципи судового правозастосування, засади судового правозастосування, конкуренція принципів судового правозастосування.

Ye. O. Doyar. Weaknesses and gaps of the regulatory regulation of the principles of judicial law enforcement (administrative and legal aspect)

On the basis of the conducted generalization of the main aspects that scientists paid attention to when highlighting the principles of administrative proceedings and the principles of judicial review of cases of administrative offenses, the author characterizes their manifestation in relation to the principles of judicial (industry, administrative-legal) law enforcement. In particular, the shortcomings of the regulatory regulation of procedural (trial) principles are analyzed in detail, such as: lack of a unified approach to their designation (name); lack of normative definitions of the concepts of "principles", "principles" (judiciary, administration of justice, judicial enforcement, etc.), which complicates the process of law enforcement; the presence of a significant variety of variations in the normative placement and consolidation of the content of specific principles in acts of administrative and administrative-procedural law; the presence of facts of consolidation among the list of principles of provisions that are not principles in essence; presence of a certain "competition" between separate principles of judicial procedure. It is noted that most of the shortcomings of the regulatory regulation of procedural principles (court proceedings) have existed for many years and have not yet been eliminated. In the Code of Administrative Judiciary of Ukraine, in the special legislation on the judicial system and the status of judges, both "principles" and "principles" are used at the same time, while no normative definition of these concepts exists, just as there is no unified interpretation of these concepts in dictionaries. The legislator's approach to the normative consolidation of judicial principles is different. In the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the list of principles of administrative procedure is placed in a separate article, instead, it is combined with the tasks of the corresponding procedure with further disclosure of the former in separate articles. In the Code of Ukraine on Administrative Offenses, we have fixed certain norms, which are essentially principles scattered throughout the text of this codified act. It was established that not all principles and principles, which were fixed in the Code of Administrative Proceedings of Ukraine and the Code of Ukraine on Administrative Offenses, correspond to the status of "principle". A discussion is offered regarding the inconsistency of such normatively established principles as the official clarification of all circumstances in the case and the reimbursement of court costs of individuals and legal entities in whose favor the court decision is not in accordance with this "status". It is noted that there are certain principles of competition, including the principles of competition and compliance with reasonable terms of consideration of the case.

Key words: principles of judicial procedure, principles of judicial procedure, principles of judicial enforcement, principles of judicial enforcement, competition of principles of judicial enforcement.

Постановка проблеми. Роль принципів у судовому правозастосуванні важко переоцінити. Як зазначають судді Верховного Суду (далі – ВС) В.І. Крат, Р.Ш. Бабанли, Я.О. Берназюк, за декілька років його (ВС) функціонування принципи права перейшли з розряду лише теоретичного поняття (з-поміж тих, які асоціюються з однією з перших в університеті лекцій з будь-якої галузі права й зовсім не запам'ятовуються) до доволі таки потужного системозмінювального інструменту, який подекуди має вирішальне значення в зміні підходів до розгляду тієї чи іншої категорії справ [1; 2, с. 7]. Доволі позитивним та реальним виглядає й окреслений ними напрямок подальшого розвитку принципів судового застосування – наявні наразі досягнення є лише початком, який став фундаментом, що дасть поштовх до розвитку тих принципів, які вже застосовуються, а також до більш сміливого застосування інших принципів права [1; 2, с. 7]. Іншим аспектом, що пов'язаний із принципами у правовій сфері, є така тенденція сучасного нормотворення, як закріплення у всіх новітніх кодифікованих актах та простих законах статей із принципами, на яких базується діяльність у сфері регулювання цього нормативного акту. Що ж стосується судового правозастосування, його здійснення передбачає дотримання принципів, які закріплені в Конституції України (ст. 129 [3]), у спеціальному та базовому щодо судоустрою та статусу суддів законі – Законі України «Про судоустрій і статус суддів» [4], процесуальних законодавчих актів. У контексті дослідження галузевого (адміністративно-правового) судового правозастосування, важливим є аналіз принципів адміністративного судочинства, закріплених у КАС України [5], та принципів, які лежать в основі судового розгляду справ про адміністративні правопорушення (принципів, закріплених у КУпАП [6]). І якщо перші (закріплені у КАС України) є предметом активного висвітлення у наукових джерелах, то другі висвітлені недостатньо, що, серед іншого, пов'язано з неналежним їх унормуванням (нормативно закріплених у КУпАП принципів доволі мало через відсутність сучасної його кодифікації). Оскільки і перша, і друга група суспільних відносин належить до сфери адміністративно-правового регулювання, системний аналіз принципів відповідних сфер галузевого судочинства є важливим напрямом наукових досліджень, яких наразі явно недостатньо.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Про принципи адміністративного судочинства та принципи адміністративно-деліктного права (загалом чи про ті чи інші конкретні) написано вже чимало дисертаційних та інших наукових робіт, прикладами яких є праці П.О. Баранчика (підрозділи 2.4 та 2.5 його монографії [7, с. 107–159]), М.М. Гімона (підрозділ 1.2 та інші його дисертації [8, с. 52–68]), О.А. Мілієнко [9, с. 14–206], Я.О. Берназюка та інших науковців та практиків. Натомість, зважаючи на постійне зростання ролі принципів судочинства у процесі здійснення правосуддя, на більш активне посилення на відповідні принципи у рішеннях адміністративних судів та судів, якими здійснюється розгляд справ про адміністративні правопорушення, що віднесені до їхньої компетенції, на постійне розширення розуміння змісту кожного окремого принципу судочинства, яке здійснюється завдяки активному обговоренню цих питань науковою спільнотою, а також зважаючи на відсутність досліджень змісту відповідних принципів з позиції їх характеристики та прояву як принципів судового (галузевого, адміністративно-правового) правозастосування, подальше висвітлення змісту принципів у цьому контексті є необхідним та доцільним.

Метою цієї статті є узагальнення наявних наукових позицій щодо розуміння змісту принципів адміністративного судочинства та принципів судового правозастосування у процесі розгляду справ про адміністративні правопорушення, виявлення неузгоджених та проблемних (дискусійних) аспектів нормативного врегулювання принципів судового правозастосування у сфері адміністративного (судового) процесу та формулювання пропозицій щодо їх усунення чи вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових джерел, в яких розкриваються принципи судового правозастосування, виявив, що основними аспектами, на які зверталась увага науковців у них, є:

- 1) співвідношення понять «засади» та «принципи», використання в одних законах позначення «засади», в інших – позначення «принципи», в третіх – одночасне використання обох позначень;
- 2) відсутність нормативного визначення понять «принципи», «засади» (судочинства, здійснення правосуддя тощо);
- 3) розмаїття варіацій нормативного розміщення та закріплення змісту конкретних принципів в актах адміністративного та адміністративно-процесуального права;
- 4) констатація того, що не всі засади та принципи, які одержали фіксацію в поточному законодавстві, є принципами права чи правовими принципами [10, с. 11];
- 5) констатація наявності певної «конкуренції» між принципами судочинства;
- 6) з'ясування безпосереднього змісту кожного принципу судочинства.

Розкриємо ці аспекти в контексті їх прояву в сфері судового правозастосування.

І. Співвідношення понять «засади» та «принципи», використання в одних законах позначення «засади», в інших – позначення «принципи», в третіх – одночасне використання обох позначень. У наукових джерелах неодноразово зазначалось на непослідовність законодавця у формулюванні нормативних положень в частині принципів у різних нормативно-правових актах адміністративної сфери (адміністративне право та процес) [7, с. 22–24; 9, с. 12, с. 119] або у нормативних актах загалом [10, с. 11]. Науковці навіть намагались виявити певні тенденції їх співвідношення та використання у нормативно-правових актах. Так, наприклад, у 2002 році Т.І. Фулей в одній із своїх наукових статей зазначала про тенденцію до послугування

терміном «засади», якому надавалася перевага перед терміном «принципи», а у 2012 році П.О. Баранчик у своїй монографії та дисертаційному дослідженні вказував вже на зворотну тенденцію. Наразі можемо констатувати подальше нормативне використання обох позначень – і «засади», і «принципи», а, відтак, й досі актуальним залишається зроблений О.А. Мілієнко висновок про актуальність потреби остаточного визначення у законодавчих актах узагальнюючої назви, внесення відповідних змін у законодавство та дотримання у подальших нормативно-правових актах цієї єдиної термінології [9, с. 119].

Стосовно питань, що пов'язані з судовим правозастосуванням, ці нормативні неузгодженості полягають у такому. У Конституції України йдеться про засади судочинства (ст. 129). У преамбулі, ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 6, ч. 1 ст. 9, пп. «в», «г» п. 1 ч. 1 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» також йдеться про *засади*. Слід відмітити, що контекст використання слова «засади» у цьому Законі доволі різноманітний, але найчастіше передбачає засади організації якогось процесу чи явища (судової влади (Розділ 1), системи судоустрою (ч. 4 ст. 17), суддівського самоврядування (Глава 1 Розділу VIII) тощо). Іншим контекстом є засади, на яких має здійснюватися правосуддя. Натомість у низці статей цього Закону йдеться про принципи (про принцип верховенства права у ч. 2 ст. 48, у абз. 2 ч. 1 ст. 57; про принципи верховенства права, професійності, публічності та політичної нейтральності йдеться у ч. 2 ст. 95). Про те, що законодавець не ототожнює поняття «засади» та «принципи» свідчить й той факт, що вони одночасно використовуються в багатьох нормативно-правових актах, зокрема й у новітніх. Чимало нормативно-правових актів сформульовано приблизно так, як і ч. 1 ст. 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» – вказівка про складові принципу верховенства права, який складається з інших принципів, і при цьому їх перелік ще й не вичерпний (не «закритий») – законності, юридичної визначеності, запобігання зловживанню повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя тощо [11]. Зважаючи, що принципи, це базові поняття (основа), «ядро», інші подібні за значенням позначення), окремий принцип, якщо він виокремлюється саме зі статусом «принцип», не може включати у себе такі ж рівнозначні за статусом елементи (у нашому випадку – принципи). Отже, якщо виходити з того, що верховенство права є складним за змістом та для розуміння поняттям, щодо нього доречніше все ж таки застосовувати інше позначення, і «засади» у цьому випадку можуть бути одним із варіантів. Інша справа, що у словниках синонімів ці поняття («засади» та «принципи») часто подаються як синонімічні (див. [12]), хоча, слід враховувати й зауваження науковців про те, що все ж таки не всі словники синонімів позначають терміни «засади» та «принципи» як синонімічні, а тлумачні словники не завжди визначають їх одне через одне, що свідчить про відсутність уніфікованого розуміння змісту цих категорій [9, с. 119]. Враховуючи, що у наведених вище нормах, що пов'язані із судовою діяльністю, переважає використання слова «засади», можливо слід уніфікувати шляхом використання тільки його. Хоча більш виправданим є використання якогось іншого, відмінного від цих двох понять, позначення. Щоправда з цим можуть бути пов'язані інші практичні проблеми, адже слід зважати й на такий фактор, як поширеність та звичність у використанні.

II. Відсутність нормативного визначення понять «принципи», «засади» (судочинства, здійснення правосуддя тощо). Аналіз офіційного сайту ВР України (розділ «Законодавство», підрозділ «Термінологія законодавства») свідчить, що там є чимало варіантів визначень, складовою яких є слово «принцип», натомість жодного відношення до принципів судочинства, правосуддя, судового правозастосування тощо вони не мають. Щодо слова «засади» – у нормативній базі жодного подібного визначення немає. Наявність нормативного визначення значно спростило б правозастосування на основі принципів (засад), адже був би певний уніфікований підхід до розуміння його змісту (вище ми зазначили про відсутність уніфікованого підходу до назви, зараз же акцентуємо й на відсутності уніфікованого підходу до змісту цих понять, при цьому як на доктринальному, так і на нормативному рівнях). Але, говорячи про нормативне закріплення принципів (засад), відразу ж постає питання, в якому нормативно-правовому акті це поняття має закріплюватись. У контексті теми нашої публікації, яка пов'язана з принципами судового правозастосування в адміністративному (судовому) процесі, логічним було б закріплення їх у процесуальних або судочинських кодексах, зокрема у КАС України та у КУпАП.

III. Розмаїття варіацій нормативного розміщення та закріплення змісту конкретних принципів в актах адміністративного та адміністративно-процесуального права. Якщо аналізувати зміст адміністративно-правових актів загалом, не акцентуючи на судочинській їх складовій, то спостерігаємо такі особливості розміщення та закріплення змісту конкретних принципів у їх текстах: 1) в окремій статті нормативного акта, де принципи лише перелічуються, а тлумачення їх змісту або взагалі не надається (наприклад, ст. 4 Закону України «Про адміністративні послуги»), або надається в інших (як правило окремих щодо кожного принципу) статтях цього нормативного акта (наприклад, ст.ст. 4-18 Закону України «Про адміністративну процедуру»); 2) в окремій статті, де принципи не лише перелічуються, але й з більшим чи меншим ступенем деталізації розкривається їх зміст (наприклад, ст. 4 Закону України «Про державну службу»); 3) відсутність окремої статті та розкиданість окремих принципів у тексті законодавчого нормативного акта (наприклад, КУпАП); 4) закріплення принципів у законодавчих (лише закони) нормах (більшість випадків, зокрема усі наведені вище закони); 5) закріплення принципів у підзаконних актах (наприклад, п. 3 Примірного положення про Раду з питань внутрішньо переміщених осіб).

Узагальнено наведені вище варіації нормативного розміщення та закріплення змісту конкретних принципів в актах адміністративного та адміністративно-процесуального права та їх нормативні приклади, висновком, якого свого часу дійшов П.О. Баранчик, про те, що законодавче закріплення принципів адміністративного права не має бути формальним, коли ті чи інші положення лише текстуально відображаються у законодавчому чи підзаконному акті. Таке закріплення має бути чітким, повно та всебічно розкривати зміст того чи іншого базового положення. Не можемо не погодитись і з його думкою про доцільність закріплення принципів лише на рівні законодавчих актів, з усуненням їх фіксації у підзаконних актах, що, в окремих випадках дозволить уникнути зайвого дублювання, а загалом – підвищить «авторитет» цих базових положень [7, с. 160].

IV. Констатацію того, що не всі засади та принципи, які одержали фіксацію в поточному законодавстві, є принципами права чи правовими принципами, ми зустріли в наукових працях цивілістичного напрямку та загальної теорії права, натомість така думка, на наш погляд, відображає проблему і в інших сферах правового регулювання. Насамперед, нагадаємо відмінність цих двох термінів, які існують паралельно у теорії права. Як зазначає О.В. Зайчук, правові принципи виникають задовго до виникнення системи права і законодавства, і ті з них, які закріплюються згодом у цих системах, стають принципами права [13, с. 22.]. Далі зазначимо, що висновок про закріплення у законодавчих нормах певних ідей, які по суті не є принципами права, мабуть походить з поділу вченими-фахівцями у теорії права міжгалузевих принципів права на три групи (більш детально про групи – [13, с. 24]). Серед них інтерес для нас становить третя, в якій зосереджено принципи, що пов'язані зі встановленням істини при вирішенні спорів та з дослідженням доказів. Тобто ті, які безумовно можна розглядати як принципи судового правозастосування. До цієї групи у наукових джерелах, зокрема, відносять такі положення: ніхто не може бути суддею у власній справі; ніхто не може посылатися у своє виправдання на незнання законів; нехай буде вислухана і друга сторона; відповідальність наступає тільки за вину [13, с. 24]). Окремі принципи з інших двох груп також можуть розглядатись як принципи судового правозастосування, але вони стосуються правозастосування загалом, незалежно від різновиду суб'єкта, який його здійснює (наприклад, необхідність додержуватись законів, загальне правило про те, що закон не має зворотної дії, рівність у правах тощо). З позиції названих принципів дійсно дискусійним може бути питання про визнання за значною частиною тих засад, що перелічені у ч. 3 ст. 2 КАС України як принципи адміністративного судочинства, статусу «принципи». До числа таких «дискусійних» можна віднести офіційне з'ясування всіх обставин у справі та відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення.

V. Наявність певної «конкуренції» між принципами судочинства. Питання, чи можуть конкурувати між собою принципи судочинства, активно обговорюється юристами-практиками, зокрема, суддями. Наприклад, постановку цього питання спостерігаємо у презентації судді КАС ВС Я.О. Берназюка [2, с. 4]. А в одній із своїх наукових праць він детально аналізує різні аспекти конкуренції принципів змагальності та дотримання розумних строків розгляду справи, пропонуючи, серед іншого, й своє бачення шляхів вирішення цієї конкуренції. Так, Я.О. Берназюк зазначає про необхідність «пошуку справедливого балансу між сутнісними та часовими вимогами для суду забезпечити справедливий і публічний розгляд справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом» [14, с. 21].

VI. Найбільша кількість наукових публікацій присвячена дослідженню безпосереднього змісту кожного принципу, що зрозуміло, зважаючи на їх кількість (як нормативно закріплених, так і доктринальних) та важливість кожного з них. Натомість, у межах цієї публікації розкриття змісту кожного принципу судового правозастосування є неможливим, кожен з них заслуговує окремого висвітлення. У цій публікації ми лише означимо такі особливості нормативного закріплення принципів у КАС України та КУпАП: 1) у першому в одній статті (ст. 2 КАС України) поєднуються завдання та основні засади адміністративного судочинства; у назві цієї статті використовується загальне поняття «засади», а не «принципи», а у її ч. 3 одночасно використано і «засади» і «принципи» (нормативне формулювання: «основними засадами (принципами) адміністративного судочинства є...»); буквальне тлумачення структури ч. 3 ст. 2 КАС України свідчить про вичерпний перелік принципів адміністративного судочинства; у відповідній статті спостерігаються різні варіації компонування принципів (найчастіше згадується один принцип, але є й випадки поєднання принципів, (наприклад, пп. 3, 4 ч. 3 ст. 2 КАС України) [5]; 2) у КУпАП не згадується ані про принципи, ані про засади [6].

Висновки та перспективи. Роль принципів судового правозастосування в порядку адміністративного судочинства та судового розгляду справ про адміністративні правопорушення постійно зростає. Принципи наразі вже де-факто є потужним системозмінювальним інструментом, який часто має вирішальне значення для розгляду тієї чи іншої справи. Здійснення судового правозастосування передбачає дотримання норм багатьох нормативно-правових актів: конституційних норм, норм спеціального та базового щодо судоустрою та статусу суддів закону («Про судоустрій і статус суддів»), норм процесуальних кодексів, зокрема норм КАС України та КУпАП. Чимало недоліків законодавчого регулювання принципів, яких мають дотримуватись, здійснюючи правосуддя, суди загалом та адміністративні суди й суди, до компетенції яких віднесено

розгляд справ про адміністративні правопорушення, зокрема, на які зазначали та продовжують зазначати вчені-адміністративісти, залишаються неусуненими. Насамперед, це неоднозначність та невизначеність термінології, яке має прояв в одночасному застосуванні (змішуванні) двох найменувань – засади/принципи. За відсутності нормативних визначень понять «засади» та «принципи» та відсутності уніфікованого розуміння цих понять у різного роду словниках (чи то різні поняття, чи то синонімічні; чи то однакові за змістом, чи поняття «засади» ширше) тлумачення їх змісту залишається ускладненим. Різний підхід до позначення законодавцем відповідних базових положень у нормативно-правових актах є негативним проявом, свідчить про недосконалість правотворчої юридичної техніки, що негативно впливає й на правозастосування (будь-які його різновиди за критерієм «суб'єкт правозастосування»). Серед двох кодифікованих законодавчих актів, які досліджувались нами у контексті врегулювання ними принципів судового правозастосування, – КАС України та КУпАП – лише перший закріплює певні принципи (принципи адміністративного судочинства), більшість з яких одночасно можна вважати принципами судового правозастосування. Натомість нормативне закріплення таких принципів не позбавлено суттєвих недоліків. Так, перелік засад (принципів), який наведений у ч. 3 ст. 2 КАС України є явно не повним, хоча формулювання типу «інші», «можуть бути інші» чи інші подібні у ній відсутні. Натомість висновок про «незакритий» («невичерпний») характер цього переліку зроблений нами виходячи з назви відповідної статті – «... основні засади...», що не означає, що інші (не закріплені у цій статті) принципи є не основними, тобто не є приводом для поділу принципів на основні та неосновні, але свідчить про те, що є й інші. Схожу думку підтримують й вчені-практики, зокрема судді КАС ВС. Так, Я.О. Берназюк до інших спеціальних (крім тих, що передбачені ч. 3 ст. 2 КАС України) відносить такі принципи адміністративного судочинства, як: принцип найбільш сприятливого для особи тлумачення законодавства; принцип належного урядування; принцип легітимних очікувань; принцип пріоритету суспільних інтересів; принцип пріоритету національної безпеки [2, с. 18]. В.М. Кравчук виокремлює такі положення: обов'язково навіть для суду (в інтерпретації Я.О. Берзанюка – принцип обов'язковості судових рішень, у т.ч. висновків, викладених в постановках ВС); «різність» рішень (в інтерпретації Я.О. Берзанюка – принцип єдності практики); один спір – одна справа; що воно таке – той пуризм; формальні формальності (в інтерпретації Я.О. Берзанюка – заборона надмірного формалізму та надмірної гнучкості); неналежне врядування [15].

У цій публікації ми лише у загальному вигляді означили недоліки нормативного врегулювання окремих аспектів, що пов'язані з нормативним закріпленням принципів, на підставі яких має здійснюватися адміністративне судочинство та судочинство у справах про притягнення до адміністративної відповідальності, що віднесені до компетенції суду. Перспективними напрямками подальших наукових досліджень є висвітлення змісту принципів, які є принципами судового правозастосування.

Список використаних джерел:

1. Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: <https://www.deadlawyers.org/de-take-narysano/> (дата звернення: 08.01.2024).
2. Презентація судді КАС ВС Я. Берназюка Розуміння принципів адміністративного судочинства в світлі його завдання та практики ЄСПЛ. URL: <https://surl.li/uwhxja> (дата звернення: 08.01.2024).
3. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.12.2023).
4. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. (із змінами) № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 02.12.2023).
5. Кодекс адміністративного судочинства України *Верховна Рада України*; Кодекс України, Кодекс, Закон від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1-212-24) від 07.12.1984 р. (із змінами) № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 09.12.2023).
7. Баранчик П. О. Принципи адміністративного права. Монографія. Запоріжжя : Поліграфічний центр «Сору Арт», 2012, 203 с.
8. Гімон М. М. Реалізація права на справедливий суд в адміністративному судочинстві в Україні : дис. ... канд. юрид. наук, 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запоріжжя, ЗНУ, 2018, 233 с.
9. Мілієнко О. А. Принципи гласності і відкритості в адміністративному судочинстві України: теорія, досвід реалізації та адаптації до європейських стандартів : дис. ... канд. юрид. наук, 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ, КНУ, 2016, 254 с.
10. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т.І. Фулей ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2003. 20 с.
11. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 06.01.2024).
12. Синоніми до слова «засада». URL: <https://surl.li/tcdwod> (дата звернення: 09.12.2023). Словник синонімів. Принцип. URL: <https://surl.li/gvvzxi> (дата звернення: 09.12.2023).

13. Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22–28. URL: <https://surl.lu/dsryvi> (дата звернення: 31.03.2024).
14. Берназюк Ян. Принцип змагальності судового процесу як складова права на справедливий судовий розгляд. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2019. Том 3 № 87. С. 14–25.
15. Кравчук В. Принципи – наше все. Топ-5 неписаних правил адміністративної юстиції. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/143230.html> (дата звернення: 08.01.2024).